

Мирослав Павловић

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
miroslav.pavlovic@ff.uns.ac.rs

Османска владајућа елита у Смедеревском санџаку у 18. веку

Транзициони период Османског царства (17–18. век) условио је промене организације власти, које су се најснажније осетиле на периферији империје. Процес децентрализације, на простору османског Балкана, био је најснажнији током 18. века. Традиционалне надлежности политичких и друштвених актера у градовима мењане су и прилагођаване новој реалности, изнедривши нову локалну елиту, руковођену сопственим интересима. Владајућа, муслиманска елита, постепено се удруживала, формирајући политичке савезе ради стицања моћи и новца, а политички сукоби су постајали обележје ових промена. Припадност старој повлашћеној класи стицањем статуса аскера – било доласком на јаничарске спискове било добијањем тимара и остваривањем статуса спахија – више није представљало гаранцију елитног статуса. Нова елита је своје позиције стицала захваљујући политичким везама с локалном или централном влашћу. Статус јој је све више током 18. века обезбеђивала финансијска моћ, која је остваривана захваљујући трговини, новчаним позајмицама или прикупљању пореза и није зависила од легалности самих економских подухвата. Такође, блиски односи с носиоцима власти представљали су сигуран пут ка статусу елите. Појава нове владајуће елите и начин њене социјалне и политичке промоције нису истоветни процеси, чак ни у околним провинцијама. Улога муселима, капетана или војвода зависила је од карактера османске управе у провинцији (санџаку), због чега студије случаја доприносе сагледавању укупне организације османске локалне власти.

Кључне речи: Османско царство, Смедеревски санџак, 18. век, доба транзиције, елите, ајани, муселими, војводе, мухафиза, кадије

Ottoman Ruling Elite in the Sanjak of Semendire during the Eighteenth Century

The Transitional period in the Ottoman Empire (17th-18th century) brought about changes in the organization of government that were felt deeply at the imperial periphery. The process of decentralization in the Ottoman Balkans was most prominent during the 18th century. Traditional roles of political and social agents in towns became ever more unstable and the shifts of ruling elites were ever more pronounced. The ruling, Muslim elite had gradually joined together by forming political alliances in order to gain influence and money. Political struggles became constant. Belonging to the elite through acquiring the status of asker – either by enlisting into janissaries or by getting a *timar* and the status of *spahi* – did not

guarantee a political influence or wealth. The new elite got their positions thanks to the political connections with either local or central government. The financial power was a factor that mostly determined a person's status in the 18th century, and it did not depend on the legitimacy of economic undertakings. The capital was accumulated through trade, tax farming and tax collecting. The close relations with the representatives of government secured path towards an elite status. The rise of the new local governing elite and the ways of its social and political promotion were not identical processes even in the neighboring provinces. The role of *mütesellim*, *voivoda* or *kapudan*, depended on the character of the Ottoman administration in the province (sanjak), which is why case studies contribute to the overall knowledge about the organization of Ottoman local authorities.

Key words: Ottoman Empire, The Sanjak of Semendire, 18th Century, transitional period, elites, a'yan, mütesellim, voivoda, muhafiz, kadi

Владајућа елита или владајуће елите

Историографска подела становништва Османског царства на вишу класу – *аскер*, којој приходе обезбеђује држава и обично опорезовано становништво – *рају*,¹ односи се пре свега на класични период османске историје. Османски управни систем, током доба транзиције – 17–18. век – претрпео је промене које су значиле прелазак са строго централизоване управе на децентрализацију покрајинске и локалне власти. Установе класичног доба нису укидане, већ се успостављао својеврсни провизоријум паралелних институција и утицаја неформалне моћи, доводећи до наизглед хаотичног унутрашњег уређења на периферији империје ('Ali Abou-el-Haj 2005; Tezcan 2010). За савремене истраживаче хаотичност се, у османским приликама, огледала у преплитању надлежности и делегирању моћи, којима је империја утицала на политичке токове у провинцији. Упркос значајним покушајима промене владајућег поретка, иницираним из околине самог султана, било је немогуће укинути једном остварене привилегије османској владајућој класи.² Сваки покушај рушења старог режима доводио је до политичких и војних сукоба у виду побуна јаничара и резултирао веома често сменом и убиством султана. Османске хронике ову својеврсну османску трагедију бележиле су као опадање моћи царства (Piterberg 2003). Свака побуна против „неправде“ султана, представљала је резултат борби за моћ у центру власти. Османско царство је у овом периоду – крај 16. и почетак 17. века – ушло у једну изузетну динамику промена, чији је резултат појава нових елита и порозност друштвених статуса. Припадници аскера формално нису изгубили своје привилегије, подела на аскер и рају никада формално није укинута, али припадност елити и дефиниција елите више није била ни приближно иста као раније. У средишту овог истраживања биће елита на

---

¹ Нису сви припадници аскера били финансирани од стране државе, један део локалне улеме сматран је припадницима раје, док је део обичног становништва, на основу султанских привилегија, био ослобођен пореза (Üzünçarşılı 1988; Fotić 2017, 57).

² Ово запажање имао је још седамнаестовековни османски хроничар Кочи-бег (Коџи Веу 1972, 7).

периферији царства, која је све већом децентрализацијом и процесом бирократизације отпочетим почетком 18. века, добијала значајније полуге моћи и контроле политичког и јавног живота у османској провинцији.

Одабир Смедеревског санцака, садржи још једну истраживачки важну компоненту, а то је чинилац границе, односно *серхата*, како је ово подручје називано у класичном периоду.³ Погранична провинција није се много разликовала својим унутрашњим уређењем од суседних периферних делова империје, али је одликује снажније војно присуство и јача улога локалне војне елите (Pavlović 2016, 117–125). Разлике између централне и локалне елите биле су изузетно изражене, али су им контакти били прилично интензивни. Ова два потпуно различита света повезивао је и сам везир. Његове чврсте везе са централном влашћу, коју је представљао на локалу и чији је експонент био, дуго су биле гарант супремације престоничке елите над политичким приликама у провинцијама.

Елита у провинцији је у 18. веку била препуштена себи самој, уз појачане механизме контроле у измењеним околностима односа центар – периферија. Најснажнији су били представници централне власти, везир и његова свита, односно центар моћи који је био смештен у Београду, као седишту санцака. Представници власти на локалу, цивилни и војни, били су под условном контролом везира или су бар свој легитимитет заснивали наступајући у његово име. Под владајућом елитом подразумевамо управо ове службенике мухафиза (везира),⁴ како их извори називају. Ово истраживање неће обухватити трговачко-занатску елиту, остајући ограничено на формалне представнике власти на нивоу провинције и у њеној унутрашњости. У питању су номинални припадници аскера (спахије, јаничари, јерлије) и нова елита у успону, која – иако и сама већином из исте класе – своје нове привилегије заснива на блиским односима са самим везиром, концентрисана око позиција мухафиза, муселима, кадије односно ајана.

Границе међу друштвеним групама су, у 18. веку, постале значајно порозније, статус више није представљао трајну категорију. Припадност елити могла је бити привремена, а неприкосновени локални моћници могли су преко ноћи изгубити статус, привилегије и живот. Османска владајућа класа никада није била монолитна, чиниле су је различите скупине са сопственим поткултурама и више или мање привремено окупљене интересне организације

---

³ Београдском везиру су биле подређене војне јединице на простору знатно ширем него што је то Смедеревски санцак, обухватајући делове Зворничког санцака из Босанског ејалета, затим Крушевачки санцак и делове Паша-санцака из Румелијског ејалета. Услед тога ће и посматрани територијални оквир бити често знатно шири у односу на Смедеревски санцак.

⁴ Београдски паша формално је и даље имао титулу смедеревског санцакбега. Како је током транзиционог доба било неуобичајено пашу називати бегом, титула санцакбега се губи у изворима, а титула везира постаје значајно фреквентнија. Мухафиз је титула команданта посаде тврђаве. Знатно је распрострањенија у ословљавању београдског везира, вероватно зато што је тиме и сама администрација Порте наглашавала његов несумњиво већи значај као заповедника другим мухафизима у тврђавама три суседна санцака.

пирамидалне структуре – *интисапи*⁵ (Faroqhi 2009, 26). Између скупине и интисапа постоји значајна разлика. Класично устројство је препознавало значајне разлике између илија (верско-правна скупина) или калемија (бирократе), али су се постепено виши слојеви ових различитих скупина приближавали и повезивали заједничким, често привременим интересима ради политичког деловања (Zilfi 2008, 28–70). Борбе за власт у Истанбулу, престоници царства, које су се одигравале иза кулиса званичне политике и неретко кулминирале у праве уличне сукобе, представљале су модел за организацију власти на периферији (Dankoff 1991; Laiou 2014, 414–415). Супротстављени интереси владајуће класе представљају почетак протополитичких сукоба и борби за власт у центру империје, чије последице су се осећале и на локалном подручју. Снага појединих престоничких политичких или економских интересних структура осећала се у провинцији, иако није могуће реконструисати ниво утицаја моћнијих чланова на своје експоненте на периферији.

Сјај и беда београдских везира

Власт у провинцији је опстајала у сталној равнотежи утицаја локалних достојанственика и припадника везирове пратње. При томе су санџаци на граници привлачили способније и значајније везире, чији је углед и лично присуство требало да представља гарант одбране Царства. Њихова пратња (осм. *капи халки*), осим војне заштите, састојала се и од људи од поверења на које су се у својој управи могли ослањати. Одатле су регрутовани чланови канцеларија, путем којих је функционисала локална управа, односно Београдски диван, као најзначајнија управно-судска институција Смедеревског санџака. Извори често наводе да је везирова пратња бројала две стотине људи, али овај податак треба узети као оквирни, јер је број био подложен сталним променама (Pavlović 2017, 312). Битно је напоменути да сами везири нису били представници локалне елите – све до последње деценије 18. века – већ оне престоничке, која им је, својом тренутном политичком снагом, омогућавала важне државне положаје. То можемо закључити и на основу случајева када је неког снажног противника требало одстранити из политичког живота слањем у удаљене крајеве Османског царства. Просечно трајање функције није било дуже од годину-две дана. Неколицина се на овој функцији налазила два или више пута. Било је оних који нису стигли да преузму функцију пре именованја на другу дужност, али и оних који су се задржавали и нешто дуже од три године. Такви случајеви су до реформи Селима III ипак били изузеци. Паша са својом свитом није

---

⁵ Термин *интисан* (осм. *intisap, intisab*) у основном значењу означава однос лојалности или потчињености према владару односно владајућим структурама у исламским државама. У Османском царству су овим појмом означаване интересне групације, често привременог карактера, окупљене око одређених друштвено-политичких циљева. Њихово постојање и реалан значај у политичким сукобима највиших припадника османске владајуће елите остаје спорно питање у савременој историографији (Hathaway 1997, 52–87).

успевао да се трајније позиционира на овом положају, а они који су покушавали да наметну своју визију управе суочавали су се са жестоким отпором. Посматрано из саме провинције они су били дошљаци, којима је положај у владајућој хијерархији био значајнији од места службе. Београд је представљао успутну станицу, чак и онима који су ту, сплетом околности, налазили своје последње уточиште.

Погранична провинција захтевала је посебну пажњу централне власти, те се *кајмакам* – представник везира појављивао веома ретко, а сама Порта је захтевала од паша да службу врше лично. Многима је служба на граници представљала важну прекретницу у даљем напредовању, где су се истицали у борбама током ратова, или је била утешна награда, после свргавања с положаја великог везира. Само из чувене породице Копрулу су четворица паша везировали у Београду. Међу њима најпознатији је Нуман-паша, најстарији син Фазил Мустафа-паше, који је као београдски везир преузео положај великог везира 1710. године.⁶ Положај везира у Београду, осим стратегијског значаја за Порту, привлачио је високе достојанственике османске владајуће елите и својим финансијским значајем. Под његовом контролом налазила су се војна утврђења из суседних санцака, те је прилив финансијских средстава био значајно већи у односу на санцаке у унутрашњости империје. Често су на службу у Смедеревски санцак долазили синови везира. Али-паша – везир београдски 1739–1740. – син је Абди-паше Арнаута – везира 1711–1712. Исти пример следио је и Хафиз Ахмед-паша – везир 1740–1741. – син Нуман-паше Копрулуа. Занимљиво је да је Мехмед-паша Мухсинзаде – везир 1742, син пређашњег великог везира Абдулах-паше, касније и сам велики везир, добио у *арпалук*⁷ Смедеревски санцак, пет година након службе свог оца као првог везира. Претходни примери најсликовитије указују на значај личних и породичних веза припадника престоничке елите у османском политичком животу. Животни пут Јахја-паше Хатибзадеа је, у том смислу, заиста индикативан. Син хатиба џамије на Ејупу, каријеру је почео у служби Али-паше Хекимоглуа, чији је био зет и ћехаја. У Истанбулу је остао све док му таст није изгубио положај великог везира (1732–1735), када је упућен на службу у провинцију. Мењао је одредиште, шетајући османском периферијом наредних двадесет година, до своје смрти. Служба у провинцији могла је бити утешна награда за све оне чији би заштитници изгубили своје позиције. Повратак у центар власти био је могућ само новим политичким погодбама, односно стављањем у службу новом моћном заштитнику. Деловање везира у провинцији било је усмерено ка јачању сопственог

---

⁶ Нуман-паша Копрулузаде заправо никада није стигао до Београда. Само месец дана после именовања за београдског везира, постављен је на положај великог везира. (Özcan 2002, 265–267).

⁷ *Арпалук* (осм. *arpalık*) – принцип доделе провинције на управу везирима који су већ управљали једном провинцијом, најчешће ради допуњавања финансијских недостатака. Овом провинцијом је управљано путем представника везира, називаног *ћехаја*, *кајмакам* или *вешил*, што је, у суштини, био муселим. Када им и та средства нису била довољна, везири су почели да намећу ванредне порезе.

политичког положаја међу централном елитом којој је припадао и мало је везира који су се озбиљније мешали у политички живот провинције. Остало је забележено да је Хафиз Ахмед-паша Копрулу, дошао у отворен сукоб с јаничарима, чију је побуну угушио у пролеће 1751, али је већ почетком следеће године молио Порту за премештај. Нејасно је зашто је Ахмед-паша и по трећи пут послат у Београд 1754, одакле је средином наредне године побегао под притиском јаничара, спахијама у Миријево (Триčković 1971a, 297–328). Подела на спахије и јаничаре може представљати једино две политички сукобљене стране, где се везир сврставао на једну, вероватно је активно подупирући ради заштите сопствених интереса. Архивски подаци указују да су се „спахије“ појављивале у пословима пореске администрације, а сам везир је додељивао и одузимао тимаре по сопственом нахођењу (Pavlović 2017, 344–346, 351, 360–361). Политички сукоби на периферији често су прерастали у отворене побуне. „Побуна јаничара“ заправо је синоним за организовану политичку акцију противничке странке. Везир је битно утицао на политичке прилике у провинцији, али није успевао да се афирмише као представник локалне елите, која се од њега разликовала својим статусом, друштвеним положајем и пореклом.

У историографији и популарној култури преовладава гледиште о везиру као господару живота и смрти у повереној му области. Османски извори често указују да је везир имао изузетно широка овлашћења, али је у реалности његова способност да контролише простор била ограничена. Кратак период везировања није стварао услове за стабилизацију власти, око које су тињали сукоби супротстављених локалних представника. Паше су налазиле своје присталице, којима би додељивале привилегије, у замену за подршку у борби за опстанак, што је изазивало револт и покретање акције незадовољних. Временом је положај до те мере ослабио да је централна власт изгубила све начине комуникације с провинцијом. Овај сигнал за отворене сукобе око власти изнедрио је појаву локалних моћника, од којих су многи напредовање отпочињали преко институције ајана⁸, окупљајући своје локалне војне снаге (Аксан 1999, 21–39). Крајем 18. века везирова моћ је у провинцији искључиво зависила од способности да финансира најамничке трупе. Мустафа-паша Шиникзаде, последњи је београдски везир, легитимни представник власти у том веку. Његов муњевит успон последица је политичких договора локалне елите и сопствене економске моћи да финансира своју личну гарду (Zens 2012, 129–146). Недостатак новца и

---

⁸ *Ајан* (осм. *a'yan*), у основном значењу локални угледник, представник муслиманског становништва, посредник у односима са властима у градовима и касабама. *Вилајетски ајани* (осм. *a'yan-ı vilayet*), неформални статус локалних угледника, истицан од стране представника локалне администрације или виших органа власти, ради посредовања у односима са локалним муслиманским становништвом. Често су им додељиване додатне ингеренције, посебно око финансијских послова после 1695, односно регрутација за ратове у 18. веку. Од средине 18. века у европском делу Царства моћне породице ајана завладале су самостално многим провинцијама. У историографији се често називају обласним господарима. Значај и функција ајана разликовали су се и зависили од стања у провинцијама у различитом временском раздобљу (Sućeska 1965).

немогућност централних власти да пружи значајнију подршку довели су до политичких сукоба локалних елита, у којима су они финансијски најмоћнији – окупљени изван санцака, око видинског ајана и све више обласног господара Османа Пазваноглуа – успевали да прикупе најзначајнију војну силу и тиме се наметну као нови господари (Gradeva 2006, 115–173). Крајем 18. века постало је јасно да је положај везира зависио од ширине подршке коју је уживао на локалу и да његова власт није била неприкосновена. Утицај локалне елите, сакривене иза толико широког термина аскер, свакако је значајнији него што су то извори до сада приказивали.

Службеници мухафиза

У документима османске провенијенције београдски паша, везир Смедеревског санцака, најчешће се титулише као мухафиз, војни заповедник, а они под његовом јурисдикцијом као службеници мухафиза. У питању су припадници локалне елите, распоређени у градовима и паланкама у унутрашњости санцака. Османско царство није имало органе територијалне управе на нивоу нижем од санцака. Нахије су административне али не и управне области. Границе нахија у Смедеревском санцаку биле су ограничене феноменима дугог трајања, природним препрекама, рекама и планинама. Војна утврђења, тврђаве и паланке су представљале гравитациона средишта нахија дуж фреквентних путних праваца, у долинама река и котлинама у којима су се налазили органи локалне управе, представници београдског паше (Pavlović 2017, 117–143). Утврђења су имала војног заповедника – мухафиза и представника цивилних органа власти, муселима (*мутеселима*).⁹ С њима су у унутрашњост долазили други високи војни дужносници и представници управног бирократског апарата. Пошто су *казе* у Смедеревском санцаку имале исте границе као и нахије, кадија, као представник судске власти, односно његов помоћник *наиб*, представљали су трећу групу високих достојанственика у свакој већој паланци/касаби. Локална градска елита је имала свог заступника у виду *градског ћехаче*¹⁰ (осм. *şehir kethüdası*), институције која је била најпре неформалног карактера, а затим озакоњена крајем 18. века. На овај положај су најчешће долазили ајани. Важну улогу у локалној сеоској средини имали су и представници раје, хришћанског становништва – кнезови (Ђурђев 1949, 132–166; Војанић & Ђорђевић 1984, 59–84). У складу с класичним уређењем, кадије су биле независне од локалних власти и у односу на самог везира, али је у 18. веку степен њихове независности био веома упитан. У

---

⁹ Османски градови су били подељени на војни (тврђава, кале) и цивилни део (варош). Мања места су називана паланкама, односно касабама (Todorov 1972, 22–23). У Смедеревском санцаку је војни део мањих насеобина био доминантнији и значајнији. Око утврђења на палисадама формирано је својеврсно цивилно подграђе, због чега је термин *паланка* био преовлађујућ у односу на *касабу*.

¹⁰ *Ћехача* (осм. *kethüda*) помоћник, повереник, надзорник. 1. Термин употребљаван да означи помоћника, првог сарадника, заменика разних органа власти; 2. Титула старешина неких еснафа и посебних друштвених редова.

складу с очекивањима, мухафиз, муселим и кадија, као три најзначајнија достојанственика на локалу, требало је да буду подређени везиру, односно да спроводе његове суверене одлуке. У реалности често није било тако.

Османска локална управа била је у значајној мери копија бирократског система у центру власти. Провинцијом је управљао локални диван, у овом случају Београдски диван, којим је везир председавао. Није нам познат однос припадника локалне елите и везирове свите у овој институцији (Šabanović 1968–1969, 9–45; Korić 2012, 351–368). Током 18. века, везири у провинцију испрва нису доводили већи број својих пратилаца. Ранија пракса је била да везир са собом доводи представнике своје личне канцеларије, док су канцеларије Дивана заузимали представници локалне елите. Касније, посебно током последње деценије 18. века, било је потребно обезбедити све значајнију војну пратњу. Док су везири средином века могли долазити са две стотине пратилаца, а онда регрутовати присталице међу локалном елитом, они крајем века нису могли рачунати на безбедност свог положаја без хиљаду и по до две хиљаде најамника (Šabanović 1956, 200, 309). Значај локалне елите у самом управном апарату није био мали и она је била на различите начине повезана с престоничком елитом. Београдски муслимани нису били бројни и њихова везаност за овај град, услед ратова и демографских промена које су они са собом носили, није била велика. По подацима из пописног дефтера из 1741. у Београду је било 2083 мушких становника муслимана. Елита се овде формирала приливом становништва из околних санцака, а често и удаљених делова империје (Pavlović & Krešić 2019, 19–25). Не може се сматрати да је краткотрајност везирове службе пресудно утицала на рад локалних канцеларија. Способност прилагођавања локалне елите новом везиру и његовој пратњи чинила је специфичну симбиозу владајућег управног поретка у провинцији. Бирократизација османске управе узела је маха у 18. веку и снажно се осећала и на периферији, где је дошло до формирања снажно бирократизованих, додуше крхких институција. Само је канцеларија београдског дефтердара имала 70 службеника.¹¹ Од њеног успеха у администрирању финансијама директно је зависио положај самог везира. Замена свих ових бирократа, по смени везира, није била могућа, што сведочи о томе да су се и сами везири морали прилагођавати локалним приликама и проналазити компромис с представницима бар дела локалне елите.

У том контексту није сасвим јасна улога још једне институције – диздара. Однос мухафиза (команданта војних јединица) и диздара (команданта тврђаве), морао је бити збуњујући. У ранијем раздобљу, диздару

---

¹¹ Дефтердар се током класичног периода налазио на челу финансијске канцеларије санцака – дефтерхане, док је хазина била лична ризница везира. Током транзиционог периода дошло је до промена, када хазина преузима руковођење финансијским приливом унутар провинције, док дефтерхана бива задужена за прилив споља. Београдска хазина је у многим питањима преузимала значајно веће ингеренције него што то литература сугерише. Занимљиво је да је Нишка нахија, територијално одвојена од Смедеревског санцака коме је припадала, имала своју хазину. По свим архивским подацима, ова нахија се држала чврсто уз београдског везира (Pavlović 2017, 312; Kütükoğlu 1994, 94–96).

је била поверена и регрутација трупа, али је ова институција постепено укидана у највећем делу државе, јер је мухафиз преузимао и надлежности диздара. Многобројне јединице јерлија формиране су доласком неформалних војних групација – називаних левенде или, често, разбојници: ешкије – са стране, а затим регрутованих у формалну војну службу под управом везира. Ове јединице на челу су имале мухафиза и свој командни официрски кадар – ага, диздар, алемдар, чауш, хџаја (Pavlović 2017, 310). Диздар се најдуже задржавао у пограничном подручју и, у складу са архивским подацима, у Београду и градовима Смедеревског санцака био је доста значајан. У овом периоду можемо закључити да је његова дужност била старање о тврђавама и организација неопходних поправки, за шта су регрутовани јаничари и спахије. По једном податку из Палежа (Палеш, данашњи Обреновац), сазнајемо да је тамошња канцеларија диздара имала 10 службеника.¹² Нажалост, за Београд и друга места немамо података. Положај мухафиза био је значајнији у односу на диздара. Под његовом контролом су се налазиле ефективне војне снаге – јединице јерлија. Мухафиза су имали реалну војну силу, потребну за заштиту легитимног поретка на локалу, док су муселими преузимали цивилне послове, имајући иза себе подршку самог везира.

Подела власти у микроокружењу – неколицини тврђава и паланки, односно касаба с веома малим бројем становника, а још мањим бројем муслиманског живља¹³ – узроковала је поделу на присталице и противнике везира и његовог владајућег поретка. Успешност администрирања зависила је од брзине којом је везир могао да регрутује своје присталице, гарантујући им додатне привилегије. У таквом окружењу, успон једних подразумевао је обесправљивање и кршења права других, остављајући им једино борбу против ове неправде. Најпоузданији везиров ослонац у провинцији биле су јерлије, војна организација локалне управе, која своју трансформацију и успон доживљава посебно током друге половине 18. века. Без обзира на све варијације њиховог назива и упркос њиховом институционализованом статусу, у складу с архивским подацима, не можемо закључити да су јединице јерлија биле редовне јединице у пуном смислу тог појма. Поставља се и питање да ли јерлије уопште можемо сврстати у нову елиту. Припадници јерлија јесу имали статус аскера, и на основу њиховог укључивања у формалну и једину борбено ефективну војну организацију на простору санцака и под контролом везира, заслужују статус елите. Требало би напоменути да сам појам јерлија обухвата изузетно широк спектар јединица, од којих су неке биле високо професионализоване, док се у унутрашњости провинције могу срести припадници који војни позив доживљавају као додатни извор прихода и споредну професионалну делатност. Тако извори бележе јерлије у паланкама као притежаваоце винограда и њива, окупљене у

---

¹² ВОА. D.BŞM.BLH, 6/66; 6/82. Упореди са: (Oğuzoğlu 1994, 480–481).

¹³ Муслиманско становништво је после 1741. бележено углавном у градовима. Осим Београда, највише их је било у Ужицу (није обухваћено пописом), Ваљево (80 одраслих мушкараца), Руднику (60) и паланкама према Босни, а најмање источно од Велике Мораве, где су од муслимана забележене само војне посаде (Pavlović 2017, 152–190).

махали с осталим друговима и окружени својим породицама. Ових 20–90 добровољаца постајали би војници у случају потребе и невоље која је могла доћи до њихове средине.¹⁴ Не постоји бољи пример порозности друштвеног статуса током 18. века у османској провинцији од ових сељака, који постају привилеговани припадници аскера и везирове свите. Они најспособнији од њих схватали су преимућства свог изненадног статуса, упуштајући се у политичку борбу за неки од важнијих положаја међу елитом, од команданата јединица све до градског хџаје, ајана или муселима.

Многобројни добровољци, *левенди*, како их извори називају, долазили су из околних провинција и ступали са својим дружинама у везинову службу. Првобитно је награда за њихову оданост био статус међу новом елитом, да би касније, када су односи моћи у провинцији постали проблематични, овај однос све више прерастао у искључиво финансијски. Други пут уласка у везинову свиту није био толико драматичан. Привилеговани припадници аскера ступали су у јединице јерлија, чиме су се отворено сврставали на страну везира. Основни мотив који их је покретао биле су привилегије и могућност за додатну социјалну промоцију, која је доносила и више финансијске користи. Статус је веома често у османској провинцији био само предуслов за упуштање у уносне послове контроле финансијских токова, најчешће путем илтизам система,¹⁵ контроле трговине или држања кафана, што је у значајној мери био посао јаничара. При томе не би требало заборавити и на све учесталије чифтличење, односно преотимање права на притежавање земље сељацима или другим припадницима аскера, било да је у питању државни (осм. *miri*) или приватни посед (осм. *mülk*). О овом процесу најнепобитније сведочи присуство јединица спахија међу јерлијским јединицама у тврђавама.

Везир је успевао да окупи елиту провинције гарантујући јој привилегије, а оне су подразумевале новац. Да би овај систем могао да функционише, било је потребно извршити редистрибуцију капитала. Прво за чим су везири посегнули, били су тимари и право њиховог додељивања, које је централна администрација препуштала локалној (Pavlović 2017, 337–352). Везирово насилно отимање тимара, развлашћивање спахија и додељивање привилегија својим присталицама, није могло остати без последица. Политички сукоби отпочињали су борбом развлашћених за своја легитимна права. Она је најпре била правно-институционална, путем апелације вишим судским инстанцама, али остаје сасвим јасно да је апелација била вид истицања политичке репрезентације, видљивости једне интересне групе у

---

¹⁴ У већим утврђењима (тврђавама) уз јерлије су биле присутне и јаничарске јединице, док су у мањим (паланкама) јерлије биле једина ефективна војна снага. Тако их је у Шапцу било 300, у Ужицу и Лесковцу 100, Хасан-пашиној (данас Смедеревској) Паланци 94, Карановцу (Краљеву) 20, Коларима 45–70, Јагодини 60–70, Крагујевцу 30–45, Баточини 40–80, Ваљевоу 40 итд. (Pavlović 2017, 286–292).

¹⁵ Систем пореских закупа, организован у виду пирамидалне структуре, где су права на сакупљање пореза бивала уступљена путем привремених (муката), односно доживотних (маликана) закупа (Çakır 2003).

настајању. Борба између спахија и јаничара, о којој говоре многи извори, заправо репрезентује поделу на присталице и противнике режима. Службеници мухафиза добијали су од везира привилегован статус, постајали су нова владајућа елита, али је новчани део награде био скроман. Плате јерлија и приходи са тимара, обезвређени инфлаторним кретањима, омогућавали су мали новчани прилив. Дневна плата јерлије била је једва нешто већа од плате надничара. У новоуспостављеним односима моћи на локалу, везиру је, под све чешћим притиском противника, била потребна физичка заштита, док је привилегована елита око њега, покушавала да уновчи новопостигнути статус. Присталице и противници режима проналазили су једну додирну тачку, која је осим такмаца међу онима који би дошли до скромног капитала, све више стварала и сараднике и заједничке улагаче. Послови новчаних позајмица и даљих улагања у илтизам систем почели су да се шире. Склапањем уговора о јемству настајала су прва корпоративна удруживања османске елите (Krešić & Pavlović 2020, 167–183). Осим припадника владајуће елите, ту се срећу трговци, занатлије, јаничари, јерлије, спахије, али и све више имућне жене османског Балкана (Amedoski 2019, 325–338). У једном тренутку постало је немогуће успоставити границу између владајуће елите и везирових противника. Честе смене везира доводиле су и до промена владајућих елита. У самим архивским изворима може се пратити, готово у наговештајима, међусобан однос припадника елите и начин њихове организације у унутрашњости провинције.

Микросвет османске провинције

Османски владајући поредак подразумевао је јасно дефинисане статусне улоге и поделу надлежности у идеално дефинисаним условима. Од средине 18. века, везирима на европској периферији Царства било је изузетно тешко да контролишу прилике чак и у центрима санцака. Стање у унутрашњости провинције било је далеко изазовније. Већ је истакнуто да су службеници у паланкама/касабама сматрани за представнике везира. У складу с тим, требало би очекивати да је његов заменик – у изворима: *vehil*, *hexaja*, *кајмакам* – а заправо муселим, био и најмоћнија политичка личност. Муселими, војводе и мухафиза требало је да спроводе одлуке Београдског дивана, односно везира. Како би се ови потенцијални странци боље сналазили и разумели локалне прилике, представник муслиманског становништва, локални угледник – ајан или градски хеџаја, ако је његов статус био формализован и овом титулом – требало је да асистира локалним властима (Војанић & Ђорђевић 1984, 59–84). Често су се у већим касабама и, посебно, градовима налазиле и јаничарске аге, посебно ако су у тој локалној средини имали чифтлик, односно спахије или субаше, као њихови представници и други официри забити.¹⁶ Било је ту и учених правника у потрази за послом,

---

¹⁶ Термин *zabum* (осм. *zabit*) означава 1. командни кадар разних родова османске војске, од јаничара, спахија до јерлија; 2. посебне војне јединице задужене за безбедност; 3. током транзиционог периода значење појма је у неким крајевима Османског царства сужено, када

мола и наиба, али и имама, мудериса, мујезина, хатиба у џамијама и медресама.

Контролна и независна улога кадије изгледа да више није могла опстати. Однос између представника владајућег режима и кадије није сасвим јасан. За сада само наративни извори сведоче о томе да је кадија, попут муселима, везиру плаћао своје именовање.¹⁷ Судаћи према наглој експанзији институције апелације, кадије и други правници имали су све више посла у арбитражу у силним споровима у несигурним приликама. Кадије су имале и низ других дужности у управи, финансијама и локалним пословима, те их поједини историчари сматрају и највишом управном институцијом у градовима (Ortaylı 2010, 281–282). Осим тога, један значајан број кадија није одолео могућностима за даљу друштвену промоцију, упуштајући се у финансијске послове, овог пута не у својству арбитра, што им је био посао, већ зајмодаваца или закупаца пореских муката. Уколико су за своје постављење везиру договали новчану награду, морали су установити механизам стицања додатног капитала. Престанак кадијске функције остављао је ову османску господу на милост дојучерашњим пословним партнерима, који су им отимали инвестиције, остављајући им да још једном ураде оно што најбоље умеју, напишу жалбу Царском дивану, али овај пут у своје лично име. Из жалби самих кадија сазнајемо да је бивши пожаревачки кадија Мехмед Сејид био у блиским пословним везама са алемдарима из Пожаревца, са којима је делио и заједничку имовину. Проблема је имао и бивши београдски кадија, мевлана Мехмед, који се жалио на дуг зимија.¹⁸ Београдски муфтија Мехмед Саид удружио се с јаничарима, што му је омогућило стварање чифтлика од тринаест села. Када је прогнан након слома ове моћне дружине, установљено је да је капитал поседовао дуже од десет година, а да је део добио и наслеђем (Триčković 1970, 545). Појављивање бивших кадија у финансијским пословима сведочи да је кадијска дужност представљала само један у низу пословних подухвата, за који су највероватније била потребна значајна финансијска улагања. Наметање ванредних дажбина није било могуће без одобрења кадија, задужених за чување пореских дефтера. Ово је често доводило до блиске сарадње с представницима локалне администрације. Сарадња кадије и муселима омогућавала је разне неправде, судаћи по жалбама локалног становништва, односно прилику за брзо богаћење ових високих дужносника. О томе сведоче и наративни извори, из којих сазнајемо да је Хасан-ага, брат Осман-паше из Сребренице закупио муселимлук, а његов брат кадилук у Ваљево, на основу чега су ставили у значајној мери под своју контролу ову локалну средину. Кадијске дужности према широј заједници, од регистрације пореских дефтера

означава официре задужене за безбедност. У појединим документима јављају се забити села (Özcan 2013, 60–61; BOA. A. DVNS. ANKR. d. 20/791, 40/343).

¹⁷ Новчани допринос за именовање на функцију не подразумева и гарантовану самосталност у обављању исте и представља део уобичајене бирократске праксе (Nenadović 2005, 54).

¹⁸ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 41/230; 50/736.

и колективног јемства до регрутације за ратне походе, везивале су кадије и ајане, омогућавајући ајанима посредничку улогу између кадија и локалног муслиманског становништва (Nenadović 2005, 54; Gradeva 1999, 179–180).

Није била велика разлика ни у односима муселима и ајана. Бројне су жалбе становништва на неправде ајана и муселима.¹⁹ Често су оне потекле од представника градских угледника, улеме, нефера (војника), раје. Ова формулација сведочи о побуни градског становништва различитог статуса и конфесије против моћних појединаца, незајаљивих у пљачки, коју би покретали приликом ступања на уносан положај. Муселими су често оптуживани за наметање незаконитих терета – *текјалифа* – локалном становништву. У једном, доста индикативном документу из 1797. године, против прилично озлоглашеног крушевачког муселима Мехмеда, на Порти се закључује да дотични наставља да врши насиље према становништву, иако против тога већ постоје две судске одлуке и две жалбе становништва, од којих је једна колективна представка (*махзар*). Мехмед је, користећи се титулом муселима, направио породични посао, именујући своју браћу Омера и Османа, бар судећи према жалби становника, за одговорне за сакупљање текјалифа. Ова мала дружина угњетавала је становништво све до Ниша, где су против њих донесене четири судске пресуде и послат један махзар.²⁰

Прилике из последње деценије 18. века сведоче о хаотичности ситуације и несигурности, узрокованој урушавањем легитимног поретка и не би их требало повезивати са стањем током претходних деценија, када је власт ипак била консолидованија. Становништво Крушевца жалило се и неколико деценија раније, 1744. године на ајана, узурпаторе и злочинце (осм. *mütegallib ve cinayet*), који су наметали превише увећане текјалифе (осм. *imdad-ı seferiyye ve hazariyye* и друге обавезе, укључујући и *tekalif-i şakka*),²¹ прописане и за расељено становништво (осм. *perakende*). Тада је Порта тражила од београдског везира да интервенише и забранила незаконито понашање.²²

¹⁹ Најчешће употребљаван појам јесте *зулум* (осм. *zûlm*), који је општеприхваћен у историографији без превода. Треба напоменути да је *зулум* правни термин, којим се означава повреда права.

²⁰ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 42/668. Упореди са: 42/438.

²¹ Све наведене дажбине служиле су за издржавање локалне администрације и прикупљане су за самог везира. Порта је најпре дозволила прикупљање *хазарије* (тзв. мирнодопска помоћ), прогласивши текјалифе незаконитим, да би касније дозволила и текјалифе. Пресуде које потврђују незаконитост текјалифа нису биле ништа више од прокламација које нису поштоване. Спорови су настајали искључиво око висине дажбина. Све дажбине су пописиване код кадије, који је сачињавао тзв. *тевзи дефтер* (дефтер о расподели пореских оптерећења). Многи закупци пореза су, у договорима с кадијама, одређивали значајно веће суме дажбина, најчешће тако што су две пореске рате (*таксум*) најпре спајали у једну, а онда тражили касније и другу. Улога војвода је била да преузму сакупљену суму (за чије су сакупљање од муслиманског становништва били одговорни ајани) у име везира, а муселима да цео поступак контролишу. Сви локални функционери су узимали део за сопствено издржавање (Sućeska 1960–1961, 75–112).

²² Крушевац је био део посебног Крушевачког санџака, али је крушевачки мухафиз био подређен београдском. Овај документ потврђује да је мешање београдског везира у

Муселими и ајани се, попут претходног случаја, често у жалбама називају злочинцима. То је случај и у посланици ужичког шејха београдском везиру, који већиле и муселиме оптужује, називајући их насилницима који праве неред (Мушић 1951, 192). Омрзнутост муселима и других високих војних и цивилних представника османског владајућег поретка узрокована је дажбинама којима су се издржавали и прикупљали их у име везира. Честе жалбе против овог незаконитог поступка углавном су део једне игре равнотеже моћи. Упркос томе што су порези били незаконити, они су били општеприхваћени. Није увек јасно када је сама Порта, декларативно исказивала своје противљење, пружајући подршку снагама које су се супротстављале везиру ради успостављања равнотеже моћи на локалу, а када су ови угледници заиста претеривали, попут већ поменутог крушевачког ајана Мехмеда. Потребно је успоставити разлику између прикупљања незаконитих дажбина и прекомерног опорезивања, које је осиромашивало локално становништво и доводило до напуштања земље у циљу чифтличења. У самим жалбама се зато често може наћи и конкретна сума коју су прекршиоци тражили, упоредо са стањем записаним у тевзи дефтерима, чије је изводе Порта неретко тражила на увид. Требало би сагледати и све тананости жалбе, да ли се жале становници, њихови представници или и улема и нефери.

Представници везира у провинцији су могли доста блиско сарађивати, посебно у време када је и власт самог везира била консолидована. У једној жалби трговаца, очигледно Грка, на незаконито опорезивање приликом продаје животиња, као оптужени побројани су војводе, муселими, субаше и други забити. Ово занимљиво набрајање „криваца“ сведочи о начинима консолидације везирове управе.²³ Војводе су током транзиционог периода преузимале послове око сакупљања пореза. Првобитно су биле задужене за везирове хасове, али су им надлежности стално прошириване, па су брзо прешли и на прикупљање дажбина намењених за издржавање локалне администрације, прибављајући финансије путем хазарије односно текјалифа. Њихов статус се разликовао у појединим провинцијама. До средине 18. века, ова важна функција је у неким областима готово изједначена по свом утицају са муселимом, и њу су преузимали припадници угледнијих породица.²⁴ Још

суседном санџаку често обухватало и цивилне послове, уз сагласност саме Порте. У овом случају су употребљени термини *ahaliler ve fukara*, али је чест и термин *re'ayya*. BOA. A. DVNS. ANKR. d. 3/820.

²³ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 20/791.

²⁴ Титула је словенског, српског порекла. Првобитно се односила на средњовековне локалне господаре, што се задржало у традицији османске управе у Влашкој и Молдавији. У Османском царству је дошло до промене значења. Ову позицију, која има све значајнију улогу у османском финансијском систему, попуњавају припадници аскера. Првобитно су војводе биле задужене за прикупљање спахијских пореза, а касније оних за издржавање локалне бирократије, најпре на везировом хасу. Од средине 17. века ова институција све више јача унутар институција валије, односно везира. У неким крајевима има и управне надлежности, изједначавајући се у ингеренцијама с муселимом. У једном документу из наших крајева (Срем), забележено је да је 1575. позицију војводе заузимао један заим (МСПЦ, ТД. 8378; Pakalin 1993, 598; Adanir 2002, 215).

увек није довољно јасна граница надлежности између ове две институције. У историографији је, на основу усмене традиције, превладало мишљење да су имали исте надлежности, и да су војводе постављане тамо где није било муселима (Sućeska 1959, 295–315; Gara 2005, 135–147). Ситуација је у многоме зависила од локалних прилика. Ограничавање надлежности војводе искључиво на пореске послове, како то сугерише савремена литература, изгледа да не подразумева и одсуство муселима. Муселими су током 18. века досегли статус који раније нису имали, као представници везира у цивилним, али у многим провинцијама и у војним питањима, потискујући утицај војвода. Њихов интерес, као везирових ђехаја, протезао се и на контролу пореске политике, самим тим што је изванредан део дажбина био одређен и за њих. У Смедеревском санцаку муселими су имали далеко значајнију улогу у односу на војводе.

Преузимање највиших функција могло је бити и део договорног подухвата. Крушевац је у том погледу био погодан терен. Тамо су се аге из ширег подручја изгледа веома добро заједно позиционирале. О целом подухвату сазнајемо на основу жалбе Јусуф-аге Новопазарца, из 1796. године, који спомиње бившег ајана, муселима, спахије и друге припаднике војних редова, који су били међусобно јемци за дуг узет од градских ђехаја (двојице ага).²⁵ Остаје нејасно о каквом је финансијском подухвату реч, који је могао окупити сву локалну елиту. Посебно се намеће и питање односа ајана и градских ђехаја, јер су, супротно очекивањима, овде ове позиције биле одвојене, али изгледа и не сасвим без утицаја. У једној жалби Ајше, супруге преминулог нишког муселима Османоглу-аге, с ђерком Афиле-хатуном, из 1786. године, поводом преотимања имовине преминулог од стране његовог брата, јасно се помиње институција ђехаје (осм. *kethüdalik*), за коју је поменути био заинтересован.²⁶ Свакако да је у питању позиција муселима. Слично се у документима наводи и институција ајана (осм. *a'yanlık*), уз још једну доста интересантну одредницу, претензије (осм. *iddi'a*) на функцију. Ајани се у османским документима помињу као локални угледници, својеврсни неформални центри моћи, који би требало да припомогну локалној администрацији својим угледом у локалној средини.²⁷ Њихова првобитна улога била је слична кнезовима у хришћанским срединама. Као представници муслиманског становништва, били су задужени за сва питања од интереса за заједницу којој су припадали и коју су као угледници представљали, од посредничке улоге према државној администрацији у свим цивилним пословима до прикупљања свих врста пореза (Ivanova 2005, 227–240). Наравно да се већ од средине, а посебно током последње деценије 18. века, поједини ајани осећају довољно моћнима да формирају свој паралелни систем

---

²⁵ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 50/278.

²⁶ Ibid.d. 41/66

²⁷ Ајани су преузимали одређене управне надлежности, које су раније сматране дужношћу кадије, попут бриге о безбедности, сакупљању пореза, снабдевању града и сл. (Sadat 1972, 351; Sućeska 1965; Sućeska 1962, 167–198).

власти, прераставши у обласне господаре. Двојица претендента на позицију ајана, чија имена нису сачувана, претварали су земљу у лесковачким селима у чифтликe и наметали порезе супротне заповестима и тевзи дефтерима, 1744. године. Иако су дотични остали у тами архива, познато је да је лесковачки ајан Хумбараџи Мехмед-бег са сином Хасаном, током више деценија формирао чифтликe и тиме увећавао своје богатство (Тричкович 1971б, 16–21). Колико је моћ оваквих ајана временом порасла сведочи жалба извесног Хусејина на претендента Мехмеда-черибашу, који му није вратио дугове, које он сада потражује од његових јемаца, кнезова Крагујевачке нахије (формално Лепеница) Милутина, Рада и Томаша, и Рудничке нахије, Ранка и Комн(ен)ића(?).²⁸ Није јасно зашто су кнезови пристали на овакву врсту јемства, осим ако претендент није био закупац пореске мукате, те је јемство кнезова покушано да буде злоупотребљено, јер и сама жалба истиче да су дотични чинили разне изговоре.

Нису ајани увек наведени у негативном контексту. Изгледа да је то зависило од самих локалних прилика. У једном спору око дугова тражено је да пиротски ајан буде именован за мубашира.²⁹ Превише често се у Смедеревском санџаку за ајане наводи да потичу од представника војних редова, било да су то јаничари, спахије или јерлије. Тако се у Београду на овој позицији 1759. помиње Топал Ахмед-ага, а нешто касније 1782. Исмаил-бег. Ајан Осман-ефенди се дуги низ година задржао на позицији београдског дефтердара (Pavlović & Krešić 2019, 33; Pavlović 2017, 302). Сарадња везира и локалне елите, којој је било омогућено попуњавање позиције ајана, сведочи о карактеру муслиманског насељавања на погранично подручје империје после 1739. године. Војна елита је вишеструко остављала у сенци малобројно цивилно становништво (Pavlović 2017, 152–190).

Контрола новчаних токова често је била у рукама муселима и ајана. Они су овај посао првобитно обављали у име везира и администрације, којој су и сами припадали. Везири су све више препуштали локалне прилике амбициозним, и што је још важније, платежно способним појединцима. Висина дажбина прикупљаних за локалну администрацију изгледа да је била предмет договора с везиром, који је о томе обавештавао локалног кадију бујурудлијом (Anastasopoulos 2019, 97; Nenadović 2005, 55, 59–60). Првобитна акумулација капитала настајала је из контроле илтизам система, али се од закупа пореза веома брзо прелазило на стварање малих корпоративних организација, регистрованих путем институције јемства и пред кадијским судовима, које су акумулирани капитал пласирале у даље позајмице. Многи су заобилазили ове колективне иницијативе и кретали путем претварања миријске земље у чифтликe. Многобројне су жалбе разних групација становништва, од обичне раје до високих припадника аскера, на појединце који су преузимали њихову имовину простим навођењем да је у питању

---

²⁸ BOA. A. DVNS. ANKR. d. 3/890, 41/355.

²⁹ Мубашир је особа именована од стране суда да испита неки случај и поднесе извештај. BOA. A. DVNS. ANKR. d. 45/325.

опустело место.³⁰ Прикупљање капитала неретко је било праћено нелегалним поступцима. Нимало не чуди жалба извесног Мустафе на крушевачког ајана и муселима да су потрошили његове паре и да нису хтели да му их врате, или жалба трговаца Јевреја на алемдара, сличним поводом.³¹ Дешавало се и да Порта пошаље званично обавештење муселимима о задужењима пореске администрације, које је регистровано и у кадијским протоколима, попут случаја нишког муселима Хаџи Мустафе, ради избегавања прекомерног опорезивања.³² Појединци, попут Мустафе, дужносника-емина београдског бродоградилишта, досетили су се да покушају да дођу на позицију муселима мимо везира, тражећи именоване директно од Порте, која је ипак потврдила ово суверено право везиру.³³ Интервенцијом Порте, а на подстицај самог султана, 1793. је, за београдског везира именован капиџибаша³⁴, у том тренутку локални порески закупник, добро познати Хаџи Мустафа-паша Шиникзаде (Šabanović 1956, 189–190).

Разлика између формалних надлежности муселима и локалних мухафиза јаснија је него њихов суштински однос. Изгледа да је моћ мухафиза зависила од војних ефектива коју су сами били у стању да држе на окупу. Све до последњих деценија 18. века, јединице јерлија су задржале војни поредак. Још од 60-их година уочава се њихово све веће присуство у пословима око пореских закупа, што сугерише постепену дезинтеграцију ових јединица, а самим тим и слом моћи локалних мухафиза. Ситуација се разликовала на самом терену. Шабачки мухафиз је имао војну пратњу од 30 плаћених војника, док се нишки мухафиз жалио Царском дивану на закупце пореза – аге, чауше, заиме, ефендије и моле – да не може да дође до новца од пореског закупа (маликане), за плате својих јерлија. Занимљиво је да се у овој жалби помиње и муселим који није учинио ништа да заштити мухафиза, што можда може најбоље да посведочи колико је сваки функционер локалне управе био ограничен искључиво на сопствене интересе (Pavlović 2017, 312–315, 347). Све док су успевали да преусмеравањем средстава од самог везира финансирају војну пратњу, мухафиза су имали контролу над својим јединицама. Како је овај систем престајао да функционише, остајали би усамљени, неми посматрачи политичких сукоба, при чему им је преостајала још једино титула. Опстанак муселима гарантовале су две привилегије које им је доделио везир, право прикупљања текјалифа у његово име³⁵ и прерасподела

---

³⁰ Ibid. d. 39/323, 38/639, 25/1193, 25/196, 50/328, 50/664.

³¹ Ibid. d. 40/693, 42/416.

³² Ibid. d. 53/385.

³³ Ibid. d. 26/32.

³⁴ *Капиџибаша* (осм. *kapıcıbaşı*) означава главног чувара Главне капије на улазу у Друго двориште Топкапи Сараја и титула је почасног карактера.

³⁵ Муселими су се често мешали у распоређивање новца добијеног од пореских закупа. Кнезови су прикупљали новац од хришћанског становништва и предавали га порезницима, као представницима закупаца муката/маликана (*тахсилдарима/мултезимима*). Муселими су могли да промене својим одлукама корисника ових средстава, којима су порески

тимара. Оба права је муселим само контролисао у име везира, кога је и заступао, али је тиме дуго успевао да задржи контролу над локалним приликама. Муселими су по правилу излазили као победници у локалним сукобима, попут оног са ужичким шејхом, кога је ужички муселим успео да протера уз помоћ везира (Hadžijahić 1952–1953, 215; Sućeska 1959, 295–315).

* * *

Током транзиционог доба Османско царство је прошло кроз системске промене унутрашњег уређења, које су преобликовале начин управљања империјом и видове контролисања простора. Све већа децентрализација условила је постепено слабљење позиције везира и јачање органа локалне управе. Сукоб спахија и јаничара не може се посматрати као обрачун непослушних војних јединица, већ као борба политичких дружина ради консолидације власти или покушаја рушења владајућег режима. Политичко тежиште се све више померало ка унутрашњости провинције, селима и малобројним градовима у настајању, привременим војним утврђењима на палисадама с подграђем.

Улога муселима, војвода и мухафиза још увек није у задовољавајућој мери расветљена у савременој историографији. Томе доприноси и чињеница да се организација власти у унутрашњости санцака разликовала чак и у суседним провинцијама. Формирање локалних структура власти у Смедеревском санцаку, после повратка под османску власт 1739, обављано је под притиском закаснелих промена, које су до тада већ захватиле околне провинције, попут чифтличења или прерастања ајана у обласне господаре. То је условило слабију позицију ајана и значајнију улогу муселима. Наративи о омрзнутим кадијама, репрезентују стање с краја 18. века, што потврђују и сами извори. Процес чифтличења је условио покретање ове елите из градова према селима, где су преотимањем земље од сељака отпочели још један процес акумулације капитала. То је, како запажа Радмила Тричковић, довело до настанка ханова, а све ради боље контроле сеоских поседа ове нове елите (Tričković 1979, 149–150). Све док су опстајали политички сукоби око редистрибуције новца акумулираног посредством пореске администрације, локално хришћанско становништво је остајало изван политичких процеса. Продор из градова ка селима, условио је отпор кнезова, њихово самоорганизовање и спремност да капитал, настао преузетим вишковима из пореске администрације и инвестиран у пограничну трговину, сада реинвестирају у своју политичку репрезентацију. Борба привилеговане елите за позиције муселима, кадија, ајана и сл. постепено је завршена мешањем страног фактора, плаћеника околних обласних господара, превасходно Османа Пазваноглуа, чији експоненти су последњих година 18. века успели да сломе легитимни поредак београдског везира и његових службеника.

закупци били дужни да уплате унапред одређену суму. Остаје извесно да су ове промене морале пратити и одговарајуће буџурлдије самих везира (Pavlović 2017, 358–360).

Извори

- Osmanski arhiv Predsedništva vlade. Istanbul (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA):
- Bab-1 Asafî, Divan-i Hümayun Sicilleri, Rumeli Ahkam Defterleri (BOA. A. DVNS. AHKR. d. No/Hüküm No.): 3/820, 3/890, 20/791, 25/196, 25/1193, 26/32, 38/639, 39/323, 40/343, 40/693, 41/66, 41/230, 41/355, 42/416, 42/438, 42/668, 45/325, 50/278, 50/328, 50/664, 50/736, 53/385.
- Bab-1 Defteri, Başmuhasebe, Belgrad Hazinesi (BOA. D. BŞM. BLH. Dosya/Gömlek Sıra No.): 6/66; 6/82.
- Muzej Srpske Pravoslavne Crkve Beograd. Turska dokumenta (МСПЦ, ТД.) br. 8378.

Литература

- Adanir, Fikret. 2002. "Woywoda". In *The Encyclopaedia of Islam: New Edition*, eds. P. Bearman & T. Bianquis & C. Bosworth & E. Donzel & W. van Heinrichs. Vol. XI: W–Z. Leiden: Brill.
- Aksan, Virginia H. 1999. "Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century". In *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775–1925*, ed. Erik Zürcher, 21–39. London: I. B. Taurus & Palgrave Macmillan.
- ‘Ali Abou-el-Haj, Rifa’at. 2005. *Formation of The Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*. New York: Syracuse University Press.
- Amedoski, Dragana. 2019. „Žena u ulozi naslednice u osmansko doba: primer žene muslimanke na Centralnom Balkanu (17–18. vek)“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 67 (2): 325–338.
- Anastasopoulos, Antonis, Stefanos Poullos & Yannis Spyropoulos. 2019. "The Spread of Çiftliks (Large Estates) in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans: The Case of the District of Veroia". In *History, Culture and Research*, eds. Dumitru Cătălin Rogojanu & Gherghina Boda. Vol. III, 90–109. Târgoviște: Cetatea de Scaun.
- Bojanić Lukač, Dušanka & Suzana Đorđević. 1984. „Razvoj lokalne gradske uprave na Balkanu od XV do XIX veka“. U *Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek)*, prir. Radovan Samardžić, 59–84. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Çakır, Baki. 2003. *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI–XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitabevi.
- Dankoff, Robert. 1991. *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588–1662)*. New York: State University of New York Press.

- Đurđev, Branislav. 1949. „O knezovima pod turskom upravom“. *Istorijski časopis* 1: 132–166.
- Faroqhi, Suraiya. 2009. *Sultanovi podanici. Kultura i svakodnevnica u Osmanskom carstvu*. Zagreb: Golden marketing & Tehnička knjiga.
- Fotić, Aleksandar. 2017. “Tracing the Origin of a New Meaning of the Term *Re’āyā* in the Eighteenth Century Ottoman Balkans”. *Balkanica. Annuaire de l’Institut des Études Balkaniques* XLVIII: 55–66.
- Gara, Eleni. 2005. “Moneylanders and Landowners: In Search of Urban Muslim Elites in the Early Modern Balkans”. In *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, ed. Antonis Anastasopoulos, 135–147. Rethymno: Crete University Press.
- Gradeva, Rossitsa. 1999. “The Activities of a Kadi Court in Eighteenth Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcık”. *Oriente Moderno. Nuova Serie, Anno 18. 79* (1): 177–190.
- Gradeva, Rossitsa. 2006. “Osman Pazvantoglu of Vidin: Between Old and New”. In *The Ottoman Balkans, 1750–1830*, ed. Frederick Anscombe, 115–173. Princeton: Markus Wiener.
- Hadžijahić, Muhamed. 1952–1953. „Hamzevije u svjetlu poslanice užičkog šejha“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 3–4: 215–229.
- Hathaway, Jane. 1997. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of Qazdağlis*. Cambridge: University Press.
- Ivanova, Svetlana. 2005. “Varoş: The Elites of the Reaya in the Towns of Rumeli, Seventeenth-Eighteenth Centuries”. In *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, ed. Antonis Anastasopoulos, 227–240. Rethymno: Crete University Press.
- Koçi Bey. 1972. *Koçi Bey Risalesi*. Hrz. Zuhuri Danişman. İstanbul: Mili Eğitim Bakanlığı.
- Korić, Elma. 2012. „Pratnja bosanskog sandžakbega Ferhad-bega Sokolovića“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 61: 351–368.
- Krešić, Ognjen & Miroslav Pavlović. 2020. „Institucija kolektivnog jemstva (kefalet) u osmanskoj pravnoj teoriji i praksi tokom tranzicionog doba“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 174: 167–183.
- Kütükoğlu, Mübahat S. 1994. “Defterdar”. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 9, eds. Tayyar Altıkulaç İsmail Erünsal, Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu & M. Saim Yeprem, 94–96. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Laiou, Sophia. 2014. “Patronage Networks in The Aegean Sea: and of the 18th – beginning of the 19th Century”. In *New Trends in Ottoman Studies*, ed. Marinos Sariyannis, 413–423. Rethimno: University of Crete.

- Mušić, Omer. 1951. „Poslanica šejha Muhameda Užičanina beogradskom valiji Muhamed-paši“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 2: 185–194.
- Nenadović, Prota Mateja. 2005. *Memoari*. Beograd: Narodna knjiga & Politika.
- Oğuzoğlu, Yusuf. 1994. “Dizdar”. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 9, eds. Tayyar Altıkulaç İsmail Erünsal, Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu & M. Saim Yeprem, 480–481. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ortaylı, İlber. 2010. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedid Neşriyat.
- Özcan, Abdülkadir. 2002. “Köprülüzade Numan Paşa”. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 26, eds. Tayyar Altıkulaç İsmail Erünsal, Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu & M. Saim Yeprem, 265–267. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özcan, Abdülkadir. 2013. “Zabit”. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 44, eds. Tayyar Altıkulaç İsmail Erünsal, Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu & M. Saim Yeprem, 60–61. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Pakalın, Mehmet Zeki. 1993. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul: Mili Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pavlović, Miroslav. 2017. *Smederevski sandžak 1739–1788. Vojno-administrativno uređenje*. Novi Sad: Matica srpska.
- Pavlović, Miroslav & Ognjen Krešić. 2019. „Muslimansko stanovništvo Beograda u 18. veku“. *Antropologija* 19 (3): 15–38.
- Piterberg, Gabriel. 2003. *An Ottoman Tragedy. History and Historiography at Play*. Berkeley & Los Angeles & London: California University Press.
- Sadat, Deena R. Sept. 1972. “Rumeli Ayanlari: The Eighteenth Century”. *The Journal of Modern History* 44 (3): 346–363.
- Sućeska, Avdo. 1959. „Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata (Prilog izučavanju lokalne uprave u našim zemljama za vrijeme Turaka)“. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 7: 295–315.
- Sućeska, Avdo. 1960–1961. „Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekalif-i şakka“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* X–XI: 75–112.
- Sućeska, Avdo. 1962. „Vilajetski ajani (prilog izučavanju organizacije turske vlasti u našim zemljama)“. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XIII: 167–198.
- Sućeska, Avdo. 1965. *Ajani: Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine.
- Šabanović, Hazim. 1956. *Turski izvori o Srpskoj revoluciji 1804. Knjiga 1, Spisi Carske kancelarije 1789–1804*. Beograd: Istorijsko društvo N. R. Srbije.

- Šabanović, Hazim. 1968–1969. „Bosanski divan. Organizacija i uređenje centralne zemaljske uprave u Bosni pod turskom vlašću do kraja XVII stoljeća“. *Prilozi za orijentalnu filologiju XVIII–XIX*: 9–45.
- Tezcan, Baki. 2020. *The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Todorov, Nikolay. 1972. *Balkanskiyat grad XV-XIX vek. Socio-ikonomičesko i demografsko razvitie*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Tričković, Radmila. 1970. „Čitlučenje u Beogradskom pašaluku u XVIII veku“. *Zbornik Filozofskog fakulteta XI* (1): 525–549.
- Tričković, Radmila. 1971a. „Spisak muhafiza Beograda od 1690. do 1789. godine“. *Istorijski časopis XVIII*: 297–328.
- Tričković, Radmila. 1971b. „Leskovac i okolina u XVIII veku (1683–1804)“. *Leskovački zbornik XI*: 5–23.
- Tričković, Radmila. 1979. „Ćuprija i Srednje Pomoravlje do Prvog srpskog ustanka“. U *Boj na Ivankovcu 1805. godine*, prir. Vaso Čubrilović, 85–169. Ćuprija & Beograd: SIZ kulture Skupštine opštine Ćuprija & SANU.
- Üzünçarşılı, İsmail Hakkı. 1988. *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapukulu Ocakları. Cilt 1–2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Zens, Robert. 2012. “In the Name of the Sultan: Hacı Mustafa Pasha of Belgrade and the Ottoman Provincial Rule in the Late 18th Century”. *International Journal of Middle East Studies* 44 (1): 129–146.
- Zilfi, Madeline C. 2008. *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması: Klasik Dönem Sonrası 1600–1800*. Ankara: Birleşik Yayınevi.

Примљено / Received: 29. 04. 2020.

Прихваћено / Accepted: 19. 11. 2020.